

تحلیل محتوای سیره اقتصادی حضرت فاطمه زهرا(س) از رهگذر سیره عملی

مقاله پژوهشی
اصیل
Original
Article

فاطمه علائی رحمانی^۱، فرشته معتمد لنگرودی^۲، نگار دین پزوه^۳

چکیده

هدف: امروزه مشکلات اقتصادی و تحریمهای اعمال شده نسبت به جوامع اسلامی، شکافهای عمیق اقتصادی را میان جوامع، به ویژه در نهاد خانواده ایجاد کرده است. از سوی دیگر، برنامه جامع سعادت‌مندانانه زندگی را می‌توان از قرآن کریم و گفتار و سیره معصومان(ع) دریافت کرد. توجه به سیره حضرت زهرا(س) از منظر اقتصادی، نقش اساسی در بهبود روابط اقتصادی در نهاد خانواده‌ها دارد؛ زیرا ایشان به عنوان زن در خانواده، در سازماندهی و مدیریت اقتصادی بهترین نقش را ایفا کرده‌اند. **روش:** این پژوهش با روش تحلیل محتوا به بازاندیشی سیره عملی حضرت زهرا(س) از جنبه اقتصادی توجه داشته است. **یافته‌ها:** یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که در سیره عملی حضرت، نقش منابع غیر مادی از منابع مادی برجسته‌تر است و ساده‌زیستی و ارائه الگوی همسان با سایر مردم عصر خویش، در زندگی ایشان فراوان مشاهده می‌شود. **نتیجه‌گیری:** به کارگیری تدابیر اقتصادی، مدارا در برابر مشکلات اقتصادی، حاکمیت خداوند در زندگی، اعتدال در تأمین نیازهای طبیعی، انفاق در راه خدا و توجه به محرومان، تناسب درخواستها با توانایی‌های همسر، شکرگزاری و تقسیم کار، از مؤلفه‌های سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) است.

واژگان کلیدی: حضرت فاطمه زهرا(س)، سیره اقتصادی، تحلیل محتوا، ساده‌زیستی، مدارا.

◆ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۷

۱. دکترای علوم قرآن و حدیث، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه الزهرا. نشانی: تهران؛ ده ونک، دانشگاه الزهرا، ساختمان خوارزمی، طبقه سوم، گروه علوم قرآن و حدیث. تلفن: ۰۲۱۸۵۶۹۸۹۲۳ / f.alaaee@alzahra.ac.ir
۲. دکترای علوم قرآن و حدیث، پسادکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه الزهرا (نویسنده مسئول). f.motamad@alzahra.ac.ir
۳. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه الزهرا. negar.di75@gmail.com

الف) بیان مسئله

مطابق حدیث ثقلین، قرآن و عترت همتای یکدیگرند (صفر، ۱۳۶۲: ۴۳۲) و هدایت امت اسلامی در تلازم و پیوستگی میان این دو ثقل است. شناخت سیره عملی اهل بیت عصمت و طهارت (ع) به عنوان ثقل اصغر، در هدایت زندگی بشر به سوی فلاح و رستگاری دنیا و آخرت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از سوی دیگر، در عصر حاضر مسئله اقتصاد و بهبود معیشت از اولویتهای اساسی کشور به شمار می‌آید؛ تا آنجا که رهبر معظم انقلاب از سال ۸۸ تاکنون، شعارهای سال را در راستای اقتصاد مقاومتی انتخاب کرده‌اند. همچنین کشورهای مختلف، تحریمها و دشواری‌های فراوان و ویژه‌ای را نیز به دنبال داشته‌اند. نظام سرمایه‌داری، همه زندگی را با معیار سود و زیان والدین می‌سنجد و فرزنددار شدن و اشتغال زنان بر پایه اقتصاد شکل می‌گیرد. (بکرو بارو، ۱۹۸۶: ۴۱)

خانواده در مکتب اسلام، پایه ارتقای روحی و تکامل انسان و زمینه رشد معنوی و شکل گرفتن روحيات اجتماعی، ایثار و گذشت و سایر فضائل اخلاقی است و بن‌مایه اصلی آن، توحید و قرب الهی است. بعد اقتصادی خانواده نیز در این مسیر معنا می‌یابد و براساس آن تعریف می‌شود. آگاهی از اقتصاد خانواده و کیفیت تعامل اعضای آن با یکدیگر برای هر خانواده‌ای لازم است و جوانان با اطلاع از این امور می‌توانند زندگی مناسب‌تری را شروع و حقوق همسر و فرزندان را مراعات کنند. در این میان، برنامه جامع و سعادت‌مندانه سیره معصومان (ع) می‌تواند الگوی مناسبی برای موضوع اقتصاد باشد. حضرت زهرا (س) به عنوان الگوی حسنه، بهترین نقش را در مدیریت و سازماندهی اقتصاد خانواده ایفا کرده‌اند. از این رو، الگوپذیری از سیره عملی حضرت زهرا (س) به منظور استخراج سیره اقتصادی ایشان در خانواده می‌تواند الگوی جامعی برای نهاده‌سازی آن در خانواده‌ها باشد. در پژوهش حاضر، مقوله سیره اقتصادی حضرت زهرا (س) در روایات استخراج شده از سیره عملی ایشان، با روش تحلیل محتوا بررسی شده است و تلاش خواهد شد تا این موضوع تبیین شود که الگوی سیره اقتصادی حضرت زهرا (س) مطابق سیره عملی ایشان چگونه ترسیم می‌شود؟

ضرورت الگو گرفتن از سیره اقتصادی حضرت زهرا (س) از چند جهت اهمیت ویژه‌ای دارد. اولاً، وجود حضرت زهرا (س) آینه تمام‌نمای اهل بیت (ع) است؛ به گونه‌ای که حتی فرزندان معصومان به سیره و روش ایشان تمسک می‌جویند. در توقیعات امام زمان (عج) آمده است: «وَفِي ابْنِهِ رَسُولِ اللَّهِ لِي أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (طوسی، ۱۴۱۱: ۲۸۶)؛ «سیره دختر رسول

تحلیل محتوای سیره اقتصادی حضرت فاطمه زهرا(س) ... ♦ ۱۷۷

خدا(ص) برای من الگوی نیکویی است». ثانیاً، وجود و معرفی الگوی مناسب برای جامعه، حیاتی است. وجود حضرت زهرا(س) به عنوان الگوی فراجنسیتی و فرازمانی و مکانی است. وجود انسان کامل، اعم از زن و مرد، به گونه‌ای است که برای انسانهای دیگر، مایه هدایت و رشد و تکامل بوده و سخن، رفتار و تفکر او که برآمده از نفس کامل و معصوم اوست، برای هر انسانی قابل بهره‌برداری است (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۲۸)؛ لذا الگوها مهم‌ترین عوامل مؤثر بر ذهنیت و عینیت مخاطب‌اند. از همین رو، توجه نظری و عملی عمیق به الگوها، متناسب با جهان‌بینی و ارزش‌شناسی اسلامی اهمیت مضاعفی می‌یابد.

در زمینه سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) پژوهشهایی انجام شده است؛ از جمله مقاله «نگرش قرآنی بر حماسه‌های سیاسی اقتصادی حضرت فاطمه زهرا(س)» از حسین حرّ (۱۳۹۲) و «بررسی اقتصاد خانواده؛ با الگوپذیری از سیره عملی حضرت زهرا(س)» از زیبا فروزش (بی‌تا) که به صورت گزاره‌ای، سیره اقتصادی حضرت(س) را برشمرده‌اند. کتاب «زندگی برتر: اصول اقتصاد مقاومتی با الهام از زندگی حضرت زهرا(س)» از مهدی نیلی‌پور (۱۳۹۶) نیز اصول اقتصاد مقاومتی را ذکر کرده و برای آنها مثالهایی از سیره حضرت زهرا(س) بیان کرده است. همچنین پایان‌نامه «مدیریت اقتصادی در خانواده با الگوپذیری از سیره حضرت زهرا(س)» توسط هاجر ورمزیار (۱۳۹۸) نگاشته شده که با روش توصیفی، مؤلفه‌های اقتصادی در سیره حضرت(س) را بیان کرده است. بررسی پیشینه پژوهشهای مرتبط با سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) گویای آن است که سیره اقتصادی فاطمی هنوز بر اساس رویکرد جامع به سیره عملی ایشان و با رویکرد تحلیل محتوا، واکاوی نشده است.

ب) روش تحقیق

روش تحلیل محتوا یکی از روشهای پژوهش است که از گذشته‌ای نسبتاً دور به کار گرفته شده و امروزه در علوم اجتماعی و خارج از آن، کارکرد فراوانی یافته است. این روش در ساده‌ترین شکل، به بیرون کشیدن مفاهیم مورد نیاز پژوهش از متن مورد مطالعه می‌پردازد؛ مفاهیمی که در قالب مقولاتی منظم، سامان می‌یابند (کریپندورف، ۱۹۸۰: ۱۸). در واقع؛ تحلیل محتوا یکی از روشهای شناسایی و جمع‌آوری اطلاعات است که با توجه به موضوع، شرایط و هدف هر تحقیق، کاربردی خاص پیدا می‌کند و تلاش دارد از طریق بررسی اسناد مکتوب متنی و غیر متنی، به واکاوی ماهیت اسناد بپردازد (ر.ک: بی، ۱۳۹۲: ۷۲۴). لورنس باردن معتقد

است «تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهشی عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتواست. تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند» (باردن، ۱۳۷۵: ۲۹). به عقیده یکی از پژوهشگران، تحلیل محتوا در رابطه با متنی معنا پیدا می‌کند که آن متن برای انتقال پیامها و مفاهیم معینی نوشته شده و ماهیتی مشخص داشته باشد. لذا تحلیل محتوا در خصوص کلمات عامیانه دارای مفاهیم ساده، بدیهی و مشخص، به کار نمی‌رود. پیامی که به وسیله متن منتقل می‌شود، می‌تواند معانی مختلفی داشته باشد؛ لذا به واسطه تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیامها به صورت نظام‌مند بوده، از قوانین و دستورهای مشخصی پیروی می‌کنند؛ لذا آشنا شدن با روش تحلیل محتوا ضروری است. (جانی‌پور، ۱۳۹۰: ۱۹۶)

تحلیل محتوا به دو روش تحلیل محتوای مبتنی بر کمیّت و تحلیل محتوای مبتنی بر کیفیت تقسیم می‌شود. بدین ترتیب، در روش تحلیل محتوا، پیامها به صورت منظم، کدگذاری و به گونه‌ای طبقه‌بندی می‌شوند که پژوهشگر بتواند آنها را به صورت کمی تجزیه و تحلیل کند. (کریپندورف، ۱۹۸۰: ۲۸)

تکنیک اتخاذ شده در این پژوهش، فن تحلیل محتوا براساس واحد جملات به شرح ذیل است:

- تجمیع کلیه احادیث سیره حضرت زهرا(س) با موضوع اقتصاد در نرم‌افزار (اکسل).
- بررسی کامل محتوای هر حدیث به منظور یافتن موضوع اصلی هر حدیث؛ «موضوع اصلی»، عنوانی کلیدی و کلی است که بیانگر مقصود اصلی هر حدیث می‌باشد و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهد.
- بررسی عناصر تشکیل‌دهنده هر حدیث (جملات محتوایی) به منظور یافتن موضوعات فرعی؛ منظور از موضوعات فرعی، عناوینی‌اند که هر چند به صورت مستقل در متن عنوان نشده‌اند، اما تشکیل‌دهنده مفهوم اصلی آن می‌باشند.
- استخراج اطلاعات آماری از موضوعات فرعی احادیث یا روایات در قالب نمودار.
- بررسی و تحلیل موضوعات فرعی هر دسته به منظور ایجاد طبقه‌بندی مضمونی برای هر موضوع.
- مدل‌سازی و ارائه نظریه بر اساس نتایج پژوهش.

تحلیل محتوای سیره اقتصادی حضرت فاطمه زهرا(س) ... ۱۷۹

بدین ترتیب، در این پژوهش سعی شده است تمامی احادیث و روایات وارده درباره سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) که در کتب روایی وجود دارد، بررسی شوند. در استخراج روایات، به منابع روایی از جمله: الکافی (کلینی)، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام (ابن شهر آشوب)، قرب الإسناد (حمیری)، من لایحضره الفقیه، الأمالی (ابن بابویه)، الأمالی (طوسی)، بشاره المصطفی لشیعہ المرتضی (طبری آملی) و بحار الأنوار (مجلسی) مراجعه و در نهایت، ۱۲ روایت در سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) طبقه بندی شد که در ادامه بررسی خواهند شد. گفتنی است که بررسی روایات از نظر محتوایی مد نظر نویسندگان بوده است، نه سندی و روایاتی که مخالفی با قرآن، سنت قطعی، عقل و علم قطعی نداشته باشند (ر.ک: معرفت، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۱۹). ضمن آنکه در این پژوهش، هر روایت با توجه به اینکه به یک موضوع و اتفاق خاص اشاره دارد، یک واحد تحلیل محتوا در نظر گرفته شده است. نخستین مرحله عملی تحلیل محتوا، ترسیم جدول تحلیل کمی است. در این جدول، متن روایات بیان شده و سپس مضامین اصلی و فرعی هر روایت معین و به مضامین فرعی، کد اختصاص داده و در جدول اکسل ثبت شده است. این کدها متشکل از حرف لاتین (H) به همراه عدد است. بدین ترتیب، در بخش تحلیل کیفی به محض مواجه شدن با کد، مضمون مشخص می شود و اینکه این مضمون از چه روایتی استنباط شده است.

جدول ۱: تحلیل محتوای کمی روایات سیره اقتصادی حضرت زهرا(س)

کد	موضوع فرعی	موضوع اصلی	متن روایت	ردیف
H1	همدلی با شوهر	الگوی خانوادگی سیره عملی حضرت زهرا (س)	<p>إِنَّ فَاطِمَةَ عَ ضَمِنَتْ لَعَلِيٍّ عَ عَمَلَ الْبَيْتِ وَالْعَجِينِ وَالْخَبْزِ وَ قَمَّ الْبَيْتِ وَ ضَمِنَتْ لَهَا عَلِيُّ عَ مَا كَانَ خَلْفَ الْبَابِ نَقْلَ الْحَطَبِ وَ أَنْ يَجِيءَ بِالطَّعَامِ فَقَالَ لَهَا يَوْمًا يَا فَاطِمَةُ هَلْ عِنْدَكَ شَيْءٌ قَالَتْ وَ الَّذِي عَظَّمْتُ حَقَّكَ مَا كَانَ عِنْدَنَا مِنْذُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ شَيْءٌ تَفْرِيكَ بِهِ قَالَ أ فَلَا أَخْبَرْتَنِي قَالَتْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَ نَهَانِي أَنْ أَسْأَلَكَ شَيْئًا فَقَالَ لَا تَسْأَلِينَ ابْنَ عَمِّكَ شَيْئًا إِنْ جَاءَكَ بِشَيْءٍ [عَفْوًا] وَإِلَّا فَلَا تَسْأَلِيهِ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ۳۱)</p>	۱
H2	کم توقعی و حیا			
H3	به کارگیری تدابیر اقتصادی			
H4	تناسب درخواستها با توانایی های شوهر			
H5	مدارا در برابر مشکلات اقتصادی			
H6	ساده زیستی			
H7	تواضع و فروتنی			
H8	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم	الگوی فردی سیره عملی حضرت زهرا (س)	<p>...نَظَرَ سَلْمَانَ الْفَارِسِيَّ إِلَى الشَّمْلَةِ وَ بَكَى وَ قَالَ وَآ حُزْنَاهُ إِنْ قَيْصَرَ وَ كَسَرَى لَفِي السُّنْدُسِ وَ الْحَرِيرِ وَ ابْنَةُ مُحَمَّدٍ صَ عَلَيْهَا شَمْلَةٌ صُوفٍ خَلَقَهُ قَدْ حَيْطَتْ فِي اثْنَيْ عَشَرَ مَكَانًا فَلَمَّا دَخَلَتْ فَاطِمَةُ عَلَى النَّبِيِّ صَ</p>	۲
H9	قناعت			
H10	ساده زیستی			
H11	شکرگزاری			

			<p>قَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ سَلْمَانَ تَعَجَّبَ مِنْ لِبَاسِي فَوَ الَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ مَا لِي وَ لِعَلِيٍّ مِنْذُ خَمْسِ سِنِينَ إِذَا مَسَكْتُ كَبَشًا تَعْلَفُ عَلَيْهَا بِالنَّهَارِ بَعِيرًا فَإِذَا كَانَ الَّيْلُ افْتَرَشْتَاهُ وَإِنْ مَرَفَقَتَنَا لَمِنْ أَدَمٍ حَشَوْهَا لَيْف... (همان، ج ۱: ۳۰۳)</p>	
H12	کار مضاعف در خانه	<p>الگوی خانوادگی سیره عملی حضرت زهر(اس)</p>	<p>جَابِرُ الْأَنْصَارِيُّ أَنَّهُ رَأَى النَّبِيَّ صَ فَاطِمَةَ وَ عَلَيْهَا كِسَاءً مِنْ أَجَلَةِ الْأَبْلِ وَ هِيَ تَطْحَنُ بِيَدَيْهَا وَ تُرَضِعُ وَلَدَهَا فَدَمَعَتْ عَيْنَا رَسُولِ اللَّهِ ص فَقَالَ يَا بِنْتَاهُ تَعْجَلِي مَرَارَةَ الدُّنْيَا بِحُلَاوَةِ الْآخِرَةِ فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَيَّ نِعْمَانَهُ وَ الشُّكْرُ لِلَّهِ عَلَيَّ آلَانَهُ فَانزَلَ اللَّهُ وَ كَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳: ۳۴۲)</p>	۳
H13	اعتدال در تأمین نیازهای طبیعی			
H14	قناعت			
H15	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم			
H16	حاکمیت خداوند در زندگی			
H17	به کارگیری تدابیر اقتصادی			
H18	ساده‌زیستی			
H19	شکرگزاری			
H20	تقسیم کار	<p>الگوی خانوادگی توصیف سیره عملی حضرت زهر(اس)</p>	<p>تَفَاضَى عَلَيَّ وَ فَاطِمَةَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ فِي الْخِدْمَةِ، فَفَضَى عَلَيَّ فَاطِمَةَ بِخِدْمَتِهِ مَا دُونَ الْبَابِ، وَ فَضَى عَلَيَّ مَا خَلْفَهُ. قَالَ: فَقَالَتْ فَاطِمَةُ: فَلَا يَعْلَمُ مَا دَاخِلَنِي مِنَ السُّرُورِ إِلَّا اللَّهُ يَا كِفَائِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ تَحْمَلُ رِقَابَ الرِّجَالِ. (حمیری، ۱۴۱۳: ۵۲)</p>	۴
H21	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم			
H22	پرهیز از کارهای مردانه			
H23	محبوبیت کار خانه برای حضرت زهر(اس)			
H24	شکرگزاری			
H25	حاکمیت خداوند در زندگی			
H26	مدارا در برابر مشکلات اقتصادی			
H27	اعتدال در تأمین نیازهای طبیعی	<p>الگوی فردی توصیف سیره عملی حضرت زهر(اس)</p>	<p>وَ رَوَى أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ لِرَجُلٍ مِنْ بَنِي سَعْدٍ - أَلَا أُحَدِّثُكَ عَنِّي وَ عَن فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ - أَنَّهَا كَانَتْ عِنْدِي فَاسْتَقَمْتُ بِالْقُرْبَةِ حَتَّى أَثَرُ فِي صَدْرِهَا وَ طَحَنَتْ بِالرَّحَى حَتَّى مَجَلَّتْ يَدَاهَا وَ كَسَحَتْ الْبَيْتَ حَتَّى أَعْبَرَتْ ثِيَابَهَا وَ أَوْقَدَتْ تَحْتَ الْقَدْرِ حَتَّى دَكَنْتُ ثِيَابَهَا فَاصَابَهَا مِنْ ذَلِكَ ضَرْ شَدِيدًا (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۲۰)</p>	۵
H28	ساده‌زیستی			
H29	به کارگیری تدابیر اقتصادی			
H30	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم			
H31	ساده‌زیستی	<p>الگوی اجتماعی توصیف سیره عملی حضرت زهر(اس)</p>	<p>كَانَ النَّبِيُّ ص إِذَا قَدِمَ مِنْ سَفَرٍ بَدَأَ بِفَاطِمَةَ عَ فَدَخَلَ عَلَيْهَا فَاطِلًا عِنْدَهَا الْمَكْتُ فَخَرَجَ مَرَّةً فِي سَفَرٍ فَصَنَعَتْ فَاطِمَةُ مَسْكِينَ مِنْ وَرَقٍ وَ قِلَادَةَ وَ قُرْطَيْنِ وَ سِتْرًا لِبَابِ الْبَيْتِ لِقُدُومِ أَبِيهَا وَ زَوْجِهَا عَ فَلَمَّا قَدِمَ رَسُولُ اللَّهِ دَخَلَ عَلَيْهَا فَوَقَفَ أَصْحَابُهُ عَلَيَّ الْبَابِ ... (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ۲۰)</p>	۶
H32	انفاق در راه خدا و توجه به محرومان			
H33	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم			
H34	عظمت حضرت زهر(اس)			
H35	تقسیم کار			
				۷

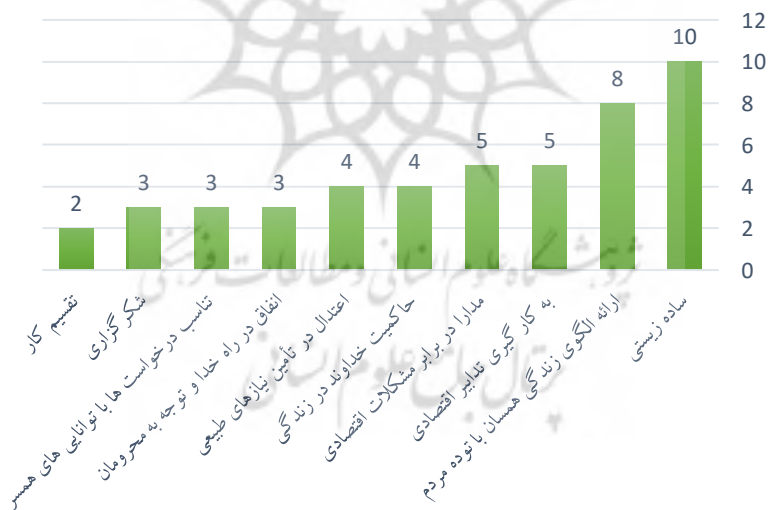
تحلیل محتوای سیره اقتصادی حضرت فاطمه زهرا(س) ... ۱۸۱

H36	ساده‌زیستی	الگوی خانوادگی سیره عملی حضرت زهرا(س)	عَلِيٌّ عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، رَوَى هِشَامُ بْنُ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ قَالَ كَانَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَ يَحْتَضِبُ وَيَسْتَقِي وَيَكْنَسُ وَكَانَتْ فَاطِمَةُ عَ تَطْحَنُ وَتَعَجِنُ وَتَخْزِرُ. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۸۶)	
H37	اعتدال در تأمین نیازهای طبیعی			
H38	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم			
H39	به کارگیری تدابیر اقتصادی			
H40	حسن معاشرت	الگوی خانوادگی سیره عملی حضرت زهرا(س)	أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ وَهَبٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ قَالَ: زَوَّجَ رَسُولُ اللَّهِ صَ عَلِيًّا فَاطِمَةَ عَ عَلَى دَرْعِ حُطْمِيَّةٍ وَكَانَ فَرَأَشُهَا إِهَابَ كَبِشٍ يَجْعَلَانِ الصُّوفَ إِذَا اضْطَجَعَا تَحْتَ جُنُوبِهِمَا. (همان: ۳۷۷)	۸
H41	قناعت			
H42	ساده‌زیستی			
H43	مهریه کم			
H44	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم			
H45	تناسب درخواستها با توانایی‌های شوهر			
H46	پرهیز از تجملات در ازدواج			
H47	اولویت دادن دیگران بر خود	الگوی خانوادگی سیره عملی حضرت زهرا(س)	مَرَضَ الْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ عَ وَهُمَا صَبِيَّانِ صَغِيرَانِ فَعَادَهُمَا رَسُولُ اللَّهِ صَ وَمَعَهُ رَجُلَانِ فَقَالَ أَحَدُهُمَا يَا أَبَا الْحَسَنِ لَوْ نَذَرْتُ فِي ابْنِكَ نَذْرًا إِنَّ اللَّهَ عَافَاهُمَا ... (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۵۶)	۹
H48	حاکمیت خداوند در زندگی			
H49	نزول آیات سوره انسان (۲۲-۵) در شأن حضرت زهرا(س) و خانواده‌شان			
H50	مدارا در برابر مشکلات اقتصادی			
H51	ساده‌زیستی			
H52	بخشش و ایثار			
H53	انفاق در راه خدا و توجه به محرومان			
H54	قناعت	الگوی فردی سیره عملی حضرت زهرا	صَلَّتْ فَاطِمَةُ عَ فِي دَرْعٍ وَخَمَارِهَا عَلَى رَأْسِهَا لَيْسَ عَلَيْهَا أَكْثَرُ مِمَّا وَارَتْ بِهِ شَعْرُهَا وَأَذْنِيهَا. (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۵۷)	۱۰
H55	ساده‌زیستی			
H56	ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم			
H57	موااسات با دیگران	الگوی اجتماعی سیره عملی حضرت زهرا(س)	صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللَّهِ صَ صَلَاةَ الْعَصْرِ فَلَمَّا انْقَلَبَ جَلَسَ فِي قَبْلَتِهِ وَالنَّاسُ حَوْلَهُ فَبَيْنَا هُمْ كَذَلِكَ إِذْ أَقْبَلَ إِلَيْهِ شَيْخٌ مِنْ مُهَاجِرَةِ الْعَرَبِ [عَلَيْهِ] سَمَلٌ قَدْ تَهَلَّلَ وَ اخْتَلَقَ وَ هُوَ لَا يَكَادُ يَتَمَالَكُ صَعْفًا وَ كَبْرًا فَأَقْبَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَ يَسْتَجْلِيهِ الْخَبِرُ فَقَالَ الشَّيْخُ يَا نَبِيَّ اللَّهِ صَ أَنَا جَائِعٌ الْكَيْدِ فَاطْمَعْنِي... (طبری آملی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۳۷)	۱۱
H58	اولویت دادن دیگران بر خود			
H59	عظمت اهل بیت پیامبر(ص)			
H60	مقام رفیع حضرت زهرا(س)			
H61	انفاق در راه خدا و توجه به محرومان			
H62	حاکمیت خداوند در زندگی			
H63	اطاعت از ولی امر			
H64	ساده‌زیستی	الگوی خانوادگی سیره	أَصْبَحَ عَلِيٌّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) ذَاتَ يَوْمٍ سَاغِبًا، فَقَالَ: يَا فَاطِمَةُ، هَلْ عِنْدَكَ شَيْءٌ تُطْعِمَنِي قَالَتْ: وَاللَّذِي أَكْرَمَ أَبِي بِالنَّبُوَّةِ، وَ أَكْرَمَكَ بِالْوَصِيَّةِ، مَا أَصْبَحَ	۱۲
H65	به کارگیری تدابیر اقتصادی			
H66	تناسب درخواستها با توانایی‌های شوهر			

H67	کم توقعی و حیا	عملی حضرت زهر(س)	عَنْدَى شَيْءٍ يَطْعَمُهُ بَشَرٌ، وَمَا كَانَ مِنْ شَيْءٍ أَطْعَمَكَ مَنْدُ يَوْمِينَ إِلَّا شَيْءٌ كُنْتُ أَوْ تُرِكَ بِهِ عَلَيَّ نَفْسِي وَ عَلَى الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ. قَالَ: أَعَلَى الصَّبِيِّينَ! أَلَا أَعْلَمْتَنِي فَأَتَيْكُمْ بِشَيْءٍ قَالَتْ: يَا أَبَا الْحَسَنِ، إِنِّي لَأَسْتَحِي مِنَ إِلَهِي أَنْ أَكْلَفَكَ مَا لَا تَقْدِرُ (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۱۶)
H68	مدارا در برابر مشکلات اقتصادی		
H69	تواضع و فروتنی		
H70	همدلی با شوهر		

مطابق جدول ۱، در ستون مضامین اصلی، عناوین کلیدی و کلی روایات بیان شده است. موضوع اصلی، بیانگر مقصود اصلی روایات است؛ اینکه روایت مذکور در چه حوزه‌ای و درباره چه موضوعی سخن گفته است. در ستون مضامین فرعی، نقاط تمرکز و عناصر تشکیل دهنده مفهوم اصلی روایات درج شده است. به عبارت دیگر؛ مضامین فرعی، لایه‌های درونی متن روایت را آشکار می‌سازند که در جدول ۲، میزان فراوانی موضوعات فرعی درج شده است. بر این اساس، در مقوله مذکور، ساده‌زیستی و ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم بیشتر مورد توجه و اهتمام حضرت بوده است.

جدول شماره ۲- فراوانی مضامین فرعی

ج) تحلیل محتوای کیفی

در این مرحله که خلاصه‌ای از یافته‌ها و ایده‌های کل فرایند پژوهش است، به تجزیه و تحلیل ذهنی داده‌ها پرداخته می‌شود. تحلیل‌های کمی، راه ورود را برای تحلیل‌های کیفی هموار می‌کنند و در اصل نشان می‌دهند که پژوهشگر بر اساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی پرداخته است (کریندورف، ۱۹۸۰: ۲۶). تحلیل‌های کیفی، به مثابه تکنیکی برای بررسی عمق بیشتر از پدیده اتخاذ شده و در نهایت منجر به نظریه پردازی می‌شوند (هولستوی، ۱۳۹۱: ۱۴). از این رو، پس از ترسیم و بررسی محتوایی روایات سیره اقتصادی حضرت زهرا(س)، در ادامه برای روشن شدن بحث به تحلیل کیفی به تناسب فراوانی مضامین فرعی پرداخته می‌شود.

۱. ساده‌زیستی

ساده‌زیستی به معنای قناعت و استفاده بهینه از محصولات مصرفی و دوری از اسراف و تبذیر و تجمل‌گرایی است. در این رویه زیستی، تنها مواد مورد نیاز در حد عرف جامعه یا حتی پایین‌تر از آن، تهیه و به صورت بهینه از آنها استفاده می‌شود. مطابق آموزه‌های دینی، ساده‌زیستی نقش بی‌بدیلی در رشد فردی و اجتماعی دارد؛ به طوری که حق‌پذیری، رشد دنیوی و اخروی، آسودگی خاطر، رشد فکری و رفتاری، حکمت و بصیرت، شناخت عیوب دنیا و درک وضعیت محرومان، از مهم‌ترین آثار ساده‌زیستی محسوب می‌شوند (رک: زاهدی و کریمی درجه، ۱۳۹۲: ۴۰-۲۳). فرد با ساده‌زیستی از وابستگی به دنیا خلاص می‌یابد و آزادی معنوی در او متبلور شود؛ از این رو، فرد ساده‌زیست فرصت بیشتری برای رشد معنوی دارد؛ زیرا زندگی انسان در دنیا محدود است و باید برای نیازهای ماندگار خود سرمایه‌گذاری کند و از آنجا که وابستگی به دنیا انسان را محدود و از تقرب به خداوند باز می‌دارد، هر چه انسان زندگی‌اش آسان و سبک باشد، مرگ وی نیز چنین خواهد بود. امام علی(ع) می‌فرماید: «تَخَفُّوا تَلْحَقُوا» (نهج البلاغه: خطبه ۱۶۷)؛ زندگی ساده داشته باشید و سبک‌بار باشید.

ساده‌زیستی نوعی سبک زندگی است که به طور مستقیم بر اقتصاد خانواده مؤثر است و از مخارج غیر ضروری و هر گونه اسراف و تبذیر جلوگیری می‌کند و در نتیجه، امکانات مالی خانواده هدر نمی‌رود و سرمایه خانواده محفوظ می‌ماند. این رویه، قناعت و رضایت به داشته‌ها را به همراه دارد. امام رضا(ع) می‌فرماید: «قناعت باعث خویشتنداری، ارجمندی و آسوده شدن از زحمت فزون‌خواهی و بندگی در برابر دنیاپرستان است». (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۰۷) بر اساس نتایج حاصل از تحلیل محتوای کمی، مطابق با نمودار ۲، میزان فراوانی موضوع ساده‌زیستی، بیشترین فراوانی را در سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) دارد. مهم‌ترین شاخصه

سیره عملی حضرت زهرا(س) از منظر اقتصادی، ساده‌زیستی ایشان است. مستندترین نشانه در این زمینه، جهیزیه ایشان است (H46). گزارشهای فریقین حاکی از آن است که زندگی ایشان با وسایلی بسیار ساده، نظیر کوزه آب، کاسه و متکایی که از گیاه اذخر پر شده بود، آغاز شد (طوسی، ۱۴۱۴: ۴۱؛ احمد بن حنبل، بی تا، ج ۱: ۱۰۶؛ نسائی، ۱۳۴۸، ج ۶: ۱۳۵). به فرموده حضرت زهرا(س)، او و پسر عمویش زندگی خود را در حالی آغاز کردند که فرش‌شان تکه‌ای پوست گوسفند (ابن ماجه، بی تا، ج ۲: ۱۳۹۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ۱۱۴) و بالشهایشان با لیف خرما پُر شده بود. (طوسی، ۱۴۱۴: ۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ۱۳۰)

اکتفا به غذای اندک و معاش کم و استفاده از حداقل امکانات زندگی، از خصوصیات آشکار سیره عملی حضرت(س) در ساده‌زیستی است (H6, H10, H18, H28, H31, H36, H42, H51, H55, H64). آنچه از این سیره استخراج می‌شود، عبارت است از: دل‌ن بستن به مظاهر دنیا و رهایی از تجملات و تشریفات زاید زندگی و بی‌پیرایه بودن و این‌گونه حضرت به اصلاح الگوی مصرف خانواده کمک کرده‌اند. حتی حضرت(س) هرگز از مشکلات اقتصادی به همسر خود شکایت نکردند و از ایشان، بیشتر از توانایی‌اش درخواست نکردند (H6). سادگی حضرت زهرا(س) به حدی بود که تعجب و شگفتی سلمان را برانگیخت. (H12)

ساده‌زیستی حضرت(س) نه از روی فقر، بلکه برخاسته از اوج معرفت و غنای ایشان بود. بهترین شاهد مدعا، بخشی از زندگی آن حضرت است؛ زمانی که پیامبر(ص) فدک را در اختیار ایشان قرار داد، سادگی خانه‌اش تغییر نکرد. در حالی که فدک، ناحیه‌ای پر نعمت و حاصلخیز و دارای نخلستان و چشمه‌های جوشان بود (بکری، ۱۴۱۸، ج ۳: ۲۶۸) و فاطمه(س) درآمد حاصل از آن را در راه رضایت معبود به مساکین و مستمندان انفاق می‌کردند. هرگز نشانه‌ای از تجملات در زندگی ایشان ثبت نشده است، گرچه اگر می‌خواستند، بر این کار قادر بودند.

۱. ساکنان فدک در اصل یهودی بودند از پیامبر اکرم(ص) درخواست صلح نمودند که در مقابل نیمی از اموال زمینهای فدک، به آنان اجازه دهد تا در این سرزمین باقی بمانند. رسول خدا نیز پذیرفت. چون فدک بدون جنگ تصرف شد، مشمول حکم خداوند در آیه ۷ سوره حشر گردید و «خالصه» رسول اکرم(ص) گردید (جصاص، ۱۴۰۵، ج ۵: ۳۱۸). محدثان و مفسران شیعه بر آن هستند که پیامبر، فدک را در سال هفتم هجری، با استناد به مفاد آیه «وَأْتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ» (الاسرا: ۲۶) به حضرت زهرا بخشید. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۵۴۳؛ طوسی، بی تا، ج ۶: ۴۶۸-۴۶۹)

۲. ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم

وجه دیگر سیره عملی حضرت زهرا(س) از منظر اقتصادی و اجتماعی، ارائه الگویی از زندگی همسان با زندگی توده مردم بود. رفتار اجتماعی حضرت در جامعه اسلامی مدینه، گویای آن است که آن حضرت در سیره اجتماعی خود بر آن بودند تا الگوی زیست خود را همسان با توده‌های مردم ارائه کنند؛ به گونه‌ای که هیچ‌گاه فاصله‌ای با زندگی عامه مردم نداشتند. (H8, H15, H21, H30, H33, H38, H44, H56)

مطابق مجموع گزارشهای رسیده از روایات، حضرت زهرا(س) با تأسی از پدرشان، نه تجمل‌گرا بود و نه زاهدفروش و از هر گونه آسایش طلبی و تجمل‌گرایی دوری می‌جست که نخستین گواه این موضوع، جهیزیۀ ساده و مراسم ازدواج آن حضرت است. (H43, H45)

همسان‌سازی زندگانی حضرت زهرا(س) با توده مردم، در زندگی زناشویی هم ادامه داشت. ماجرای برگرفتن پرده خانه و فرستادن آن نزد پیامبر(ص) و انفاق آن به فقرا (H33)، آسیاب کردن گندم به طوری که دستهایشان آسیب دیده بود (H30) و پوشیدن تن‌پوش متناسب با پایین‌ترین مردمان آن زمان (H8)، از نمونه‌های بارز در این زمینه است که همگی، بر زندگی ساده و بی‌آلایش حضرت زهرا(س)، در حد زیردستان جامعه و بلکه پایین‌تر از آنان، دلالت دارد تا جایی که پیامبر(ص) را نیز متأثر می‌ساخت. پیامبر(ص) در مواجهه با کار مضاعف دخترشان، با چشمان گریان به وی فرمودند: «تَعَجَّلِي مَرَارَةَ الدُّنْيَا بِحَلَاوَةِ الْآخِرَةِ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳: ۳۴۲)؛ «سختی دنیا را برای شیرینی آخرت تحمل کن». مطابق این سخن، پیامبر(ص) دخترش را به سبب اشتغال فراوان در منزل، مدح فرموده و آن را نوعی عبادت برمی‌شمارند.

۳. مدارا در برابر مشکلات اقتصادی

به طور کلی، مدارا به عنوان یک خصیصه اخلاقی، از مهم‌ترین ارکان زندگی‌ساز است؛ زیرا با صبر و مدارا، زندگی تحمل‌پذیر می‌شود. سلامت روانی، پوشیده ماندن عیوب، سرازیر شدن برکات الهی و پایداری دوستی و صمیمیت میان اعضای خانواده، از مهم‌ترین آثار مدارا در برابر مشکلات اقتصادی‌اند. امروزه بسیاری از نگرانی‌ها و مشکلات روانی، از جمله اضطرابها و افسردگی‌ها، از نبود مدارا، عجول بودن و هضم نکردن مشکلات در زندگی ناشی می‌شوند.

کمبود امکانات رفاهی از خصوصیات بارز زندگی فاطمه (س) و امام علی (ع) بود. بدیهی است که وسایل اندک زندگی، تنگناهایی برای حضرت زهرا (س) در پی داشت. مدارا در برابر این مشکلات، مهم‌ترین سیره عملی ایشان بود. حضرت زهرا (س) با خانه‌داری شایسته و کمک گرفتن از همسرشان در کار خانه، سختی‌های خانه‌داری و فرزندداری را برطرف و بدین صورت با مشکلات اقتصادی مدارا می‌کردند (H5, H26, H50). گاه گرسنگی چند روزه را تحمل می‌کردند، اما سخنی نمی‌گفتند که نشان از نارضایتی و شکوه از همسر باشد (H68). حتی در برخی منابع گزارش شده است که حضرت (س) برای کمک به درآمد خانواده، گاهی پشم‌ریسی می‌کردند (کوفی، بی‌تا، ج ۱: ۱۷۸؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۵۷). بدون تردید اتخاذ رویه اخلاقی مدارا در فعالیتهای اقتصادی منزل، منبعث از ملکات پایدار نفسانی حضرت (س) است که می‌توان این رویه را در نهاد خانواده بسترسازی کرد. ضمن آنکه از مهم‌ترین کارکردهای مدارا و تحمل در برابر مشکلات اقتصادی، اختلاف نداشتن و سازگاری در زندگی خانوادگی حضرت زهرا (س) است. ایشان میزان نیازهای مادی زندگی‌اش را خود تعریف می‌کرد و در مسائل روحی و معنوی نیز بنا بر اصل محبت به همسر، از منظری الهی رفتار می‌کرد. بدین ترتیب، تمام عرصه‌های همسرداری و زندگی را به خوبی مدیریت می‌کرد.

۴. به کارگیری تدابیر اقتصادی

اقتصاد منزل بر دو رکن تولید ثروت و چگونگی مصرف استوار است و خانواده‌ای موفق است که میزان مصرفش با میزان درآمد و امکاناتش همخوانی داشته باشد. در اسلام هر چند تأمین خانواده بر عهده مرد است (امام خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۳۱۳؛ خوئی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۸۷) و هیچ مسئولیتی بر عهده زن نیست، اما زن در نحوه مصرف و اداره و تدبیر خانواده نقش برجسته‌ای دارد. زن به دلیل نقش ویژه در امور اقتصادی منزل و یاری به همسر، در روایات به عنوان یکی از دو پیشه‌ور و کاسب در زندگی مرد تلقی شده است (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۱۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۶۰). سیره فاطمی به عنوان الگوی زنان مسلمان، در زمینه قناعت و عدم زیاده‌خواهی و فشار بر همسر برای رفع نیازهای غیر ضروری، به طور واضح وظیفه زنان جامعه را مشخص می‌سازد.

سیره عملی حضرت زهرا (س) به گونه‌ای بود که در منزل به شغل پشم‌ریسی مشغول بودند (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۵۷؛ حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲: ۴۰۴) و خودشان به آرد کردن گندم مشغول می‌شدند (H17, H29, H39, H65) و از این طریق به همسرشان در تأمین مایحتاج منزل

کمک می کردند. سیره فاطمی را در میزان مصرف، باید با سختی های امام علی(ع) در تأمین درآمد، به دلیل مشغله فراوان ایشان در کنار پیامبر اکرم(ص)، درک جایگاه خویش به عنوان فرزند رسول خدا(ص)، الگوپذیری مسلمانان از ایشان و وضع نامناسب اقتصادی مسلمانان در آن مقطع زمانی(سالهای اول تا پنجم هجرت) در نظر گرفت. با وجود تلاش امام علی(ع)، مشکلات اقتصادی گاه باعث می شد در خانه حضرت، طعامی برای سیر کردن امام حسن و حسین(ع) یافت نشود. با این وجود، حضرت زهرا(س) به تدبیر خانه همت می گماشتند؛ به طوری که گاه امام علی(ع) متوجه نمی شدند در خانه مواد غذایی نیست و وقتی حضرت علی(ع) می پرسیدند چرا اطلاع ندادی، می فرمودند: یا ابوالحسن! از خدا حیا کردم از تو چیزی بخواهم که توان انجام دادن آن را نداری.(H65)(طوسی، ۱۴۱۴: ۶۱۶)

۵. حاکمیت خداوند در زندگی

مهم ترین شاخصه زندگانی حضرت زهرا(س) خدامحوری است؛ چنانکه این شاخصه در سیره اقتصادی ایشان نیز نمود برجسته دارد. زمانی که پیامبر(ص) با زندگی پر مشقت دختر خویش مواجه شدند، حضرت زهرا(س) چنین فرمودند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَيَّ نِعْمَانَهُ وَالشُّكْرُ لِلَّهِ عَلَيَّ آلَائُهُ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳: ۳۴۲). این کلام حضرت(س) بیانگر صبر و سادگی و محوریت خداوند در زندگی ایشان است که تأثیر فزاینده ای در محبت و استحکام خانواده دارد. خشنودی و رضایت حضرت(س)، ارمغان خدامحوری در زندگی است. همچنین روح خدامحوری در انفاق به محرومان نهفته است(H48, H62). از آنجا که حضرت(س) به حیات جاودانه ایمان دارند و آن را برتر از زندگی دنیوی می دانند، دنیا را وسیله ای برای نیل به کمالات معنوی و سعادت اخروی تلقی می کنند. در این نوع بینش، عمل اقتصادی نیز مآل اندیشی و آخرت طلبی است؛ زیرا برای پیمودن راه سعادت آخرت، جز گذشتن از دنیا، راه دیگری نیست(ر.ک: قصص: ۷۷). به عبارت دیگر؛ انسان تربیت یافته در مکتب اسلام، خالق و مالک اصلی تمام منابع و مواهب را خداوند متعال می داند که چند روزی آن را به امانت نزد انسان سپرده است(نور: ۳۳) و او موظف است که بر اساس خواست امانت گذار، آن را به کار گیرد. در این صورت، انسان با وجود مصرف اندک و حتی با نداشتن ثروت می تواند از زندگی خویش لذت ببرد. افرادی که فقط به دنبال تشریفات و دنیاگرایی باشند، نمی توانند به اهداف والایی در زندگی دست یابند؛ زیرا این بینش، مانع جدی در مسیر رشد و تعالی معنوی و کمال انسانی آنان است.

خانه‌داری حضرت زهرا(س) یکی از مهم‌ترین جلوه‌های فعالیت اقتصادی است که نمود الهی دارد. به طور کلی، در اسلام، خانه‌داری بر زنان واجب نیست (نجفی، ۱۳۶۶، ج ۳۱: ۲۰۱؛ امام خمینی، ۱۴۰۹، ج ۲: ۳۰۵) و آنان می‌توانند در ازای کار منزل از همسر خود مزد بگیرند (مراجع تقلید، ۱۳۸۷، ج ۲: ۴۰۷)؛ همچنان که می‌توانند قصد تبرع کنند و به کارهای منزل جهت قُربی و الهی بدهند و مزد آن را به عنوان عبادت، از پروردگار بخواهند. چنین کاری افزون بر آنکه زن را از تنگنای کار برای بشر و مادیات خارج و به فراخانی کار برای خدا گسیل می‌کند و از آثار روان‌شناختی کار توحیدی بهره‌مند می‌سازد، باعث می‌شود که زن همواره مورد تقدیر و احترام همسرش قرار گیرد. (ر.ک: فضل‌الله، ۱۳۸۳: ۱۵۶)

همچنین زمانی که پیامبر(ص) تقسیم وظایف را به حضرت زهرا(س) و امام علی(ع) پیشنهاد کردند، حضرت(س) در شادمانی حاصل از تقسیم وظایف نیز خداوند را محور قرار دادند: «فَلَا يَعْلَمُ مَا دَاخَلَنِي مِنَ السُّرُورِ إِلَّا اللَّهُ» (حمیری، ۱۴۱۳: ۵۲). بی‌شک، به هر میزان خداوند متعال در زندگی انسان وارد بشود، خودخواهی‌ها از وی بیرون خواهد شد و به هر میزان که خودخواهی و منیت کاسته شود، از برخورداردهای خشمگینانه و بداخلاقی‌ها کاسته خواهد شد.

۶. اعتدال در تأمین نیازهای طبیعی

میان‌روی یا رعایت حدّ وسط و بسنده کردن به حدّ کفایت و متعارف، یکی از اموری می‌باشد، که در اندیشه اسلامی بسیار سفارش شده است. آموزه‌های قرآنی رعایت میان‌روی را هم در حال فقر و هم در حال توانگری توصیه نموده‌اند (الفرقان: ۶۷؛ الإسراء: ۲۹). رعایت میان‌روی در زندگی، منجر به ساماندهی امور اقتصادی و کاهش هزینه‌ها و در نتیجه پیشگیری از فقر در خانواده می‌شود.

معیار شناخت اعتدال در مصرف، توجه به زمان و شرایط زمانه است که باید در این زمینه، شرایط اقتصادی مردم جامعه و و عرف جامعه را در نظر گرفت. حضرت زهرا(س) با وجود جایگاه والای خویش، اینکه دختر نبی اکرم(ص) و همسر امام علی(ع) بودند، ولی همچون دیگر زنان خانه‌دار در عصر خویش، امور خانه، مانند پخت و پز و تهیه آرد را شخصاً بر عهده داشتند (روایتهای ۱، ۳، ۵، ۷) و در صورت امکان، غذاهای متنوعی چون گوشت می‌پختند (احمد بن حنبل، بی‌تا، ج ۶: ۲۸۲). حضرت(س) در پوشاک نیز اعتدال را رعایت می‌کردند؛ چنانکه وصله‌های چادر فاطمه(س)، سبب اظهار شگفتی سلمان فارسی شده بود (H8). بدین ترتیب، سیره آن حضرت در تهیه غذا و پوشاک که جزء نیازهای طبیعی است، رعایت جنبه

اقتصادی خانواده بود و در این کار، دچار تکلف نمی‌شدند و چیزی بر همسرشان تحمیل نمی‌کردند.

۷. انفاق در راه خدا و توجه به محرومان

انفاق در راه خدا، متعالی‌ترین مدل زندگی اقتصادی است که حضرت فاطمه(س) در نقطه اوج آن بود؛ به گونه‌ای که حتی وقتی خود و فرزندان سه روز چیزی نخورده و از گرسنگی رنجور بودند، از کمک به فقیر دریغ نرزدند و غذای خود را به مسکین، یتیم و اسیر دادند که سبب نزول سوره انسان در شأن امام علی(ع) و حضرت زهرا(س) و اهل خانه‌شان شد(بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۵: ۲۷۱-۲۷۰)(H49). نزول این آیات(انسان: ۹-۷)، گواهی مبرهن بر مقاصد الهی و معنوی حضرت زهرا(س) و اهل بیت ایشان است و با توجه به آیات سوره انسان، چنین رفتاری متأثر از بینش توحیدی اهل بیت(ع) است. از این رو، پرهیز از تجملات و ساده‌زیستی حضرت نه تنها به سبب هماهنگی با وضع اقتصادی همسرش بود، بلکه ایشان انفاق و کمک به محرومان را نیز در نظر داشتند. به نظر می‌رسد حضرت(س) به این اصل قرآنی توجه داشتند که خداوند متعال، مالک حقیقی تمامی اموال و انسان به عنوان جانشین و امین خداوند است(أنعام: ۱۶۵)؛ لذا با پرهیز از بی‌اعتنایی به محرومان، نفع و مطلوبیت شخصی را هدف اصیل و نهایی خویش قرار نمی‌دادند.

حضرت زهرا(س) به عنوان دختر رهبر جامعه اسلامی، نه تنها در سطح رفاه عمومی و پایین جامعه زندگی می‌کند، بلکه حتی از سهم مال خود نیز به نفع مساکین، یتیمان، اسیران و سائلان می‌گذرد و آنان را بر خود ترجیح می‌دهد؛ چنانکه زمانی که فدک در اختیارش بود، عایدات آن را میان مردم توزیع می‌کرد^۱ و اگر گاه رفتاری می‌کرد که امکان داشت از آن برداشتی جز این شود، در کوتاه‌ترین زمان، رفتار خود را تغییر می‌داد(H32). در گزارش دیگر، پیامبر(ص) فقیری را که در مسجد به ایشان مراجعه کرده بود، به منزل فاطمه(س) فرستاد و آن حضرت کمک به فقیر را پذیرفت.(H58, H61)

مواسات مالی آثار فراوانی بر اقتصاد جامعه دارد و به برقراری عدالت اقتصادی در جامعه، کاهش فاصله طبقاتی، کاهش فقر و تعدیل توزیع ثروت و درآمد کمک می‌کند. در جامعه‌ای که مواسات مالی به فرهنگ عمومی تبدیل شود، اعضای آن داوطلبانه و بدون

۱. علامه مجلسی در بحار الأنوار، باب دهم از ابواب تاریخ سیده نساء العالمین را به اوقاف و صدقات حضرت زهرا(س) اختصاص داده است.(مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ۲۳۵)

نظارت سازمانی، بخشی از حقوق خود را به نیازمندان می‌دهند و این چنین فقر به طور چشمگیری کاهش می‌یابد و از فاصله طبقاتی به معنای تفاوت سطح بالاترین ثروت و پایین‌ترین آن کاسته می‌شود و جامعه به برقراری عدالت اقتصادی به طرز حقیقی سوق داده می‌شود و ثروت و درآمد به طور متعادلی توزیع می‌یابد. ضمن آنکه انفاق منجر به پرورش روحیه اخوت، بخشندگی، بی‌نیازی از غیر خدا و تطهیر نفوس می‌شود. (توبه: ۱۰۳)

۸. تناسب در خواستها با توانایی‌های همسر

یکی از مؤلفه‌های اساسی در تعامل خانواده، جنبه اقتصادی آن است که توقعات مادی زن فراتر از توانایی‌های همسرش نباشد؛ زیرا در غیر این صورت، مشکلات زیادی در کانون خانواده به وجود می‌آید. سیره حضرت زهرا(س) چنین بود که توقعات مادی ایشان متناسب با توان مالی همسرشان بود (H4, H45, H66) و حتی با اینار خود، ابتدایی‌ترین امور مادی خانه را با همسر خویش مطرح نمی‌ساختند و به گونه‌ای رفتار می‌کردند که همسرشان متوجه کمبود نشوند (H66) و می‌فرمودند: «يَا أَبَا الْحَسَنِ، إِنِّي لَأَسْتَحِي مِنْ إِلَهِي أَنْ أُكَلِّفَكَ مَا لَا تَقْدِرُ» (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۱۶)؛ «ای ابوالحسن! از پروردگار خود حیا می‌کنم که چیزی از همسرم بخواهم که توان برآوردن آن را نداشته باشد». از این روایت، به دست می‌آید که بازگو نکردن نیازها نزد همسر، به خصوص هنگامی که تأمین آن برای او ممکن نیست، از مصادیق قناعت و تسلیم در زندگی زناشویی است و این کمال رضا و تسلیم حضرت زهرا(س)، تمام مشکلات پیش روی خانواده را آسان می‌کرد و روابطی صمیمانه و سرشار از محبت میان ایشان و همسرش برقرار می‌ساخت.

۹. شکرگزاری

بالاتر از روحیه مدارا، روحیه شکرگزاری است. اساساً روحیه شکرگزاری، از روحیه رضایتمندی نشئت می‌گیرد. انسانهایی که از زندگی خود راضی‌ترند، زبان شکرگزاری دارند و متقابلاً هم شکر آنان موجب ازدیاد نعمت می‌شود (ابراهیم: ۷) و هم بر روحیه آنها تأثیر مثبت خواهد گذاشت. سیره عملی حضرت زهرا(س)، شکرگزاری بود؛ طوری که از کارهای سخت خانه نیز اظهار شکر و حمد الهی داشت (H19, H24). حتی زمانی که سلمان فارسی از لباس حضرت تعجب کرد و ایشان این موضوع را بدون گلایه با پیامبر(ص) در میان گذاشتند (H11) و فرمودند: «سوگند به خداوندی که تو را مبعوث فرموده، مدت پنج سال است که من و علی غیر از یک پوست گوسفند که روزها شترمان روی آن علف می‌خورد

و شبها آن را به جای تشک مورد استفاده قرار می‌دهیم، چیز دیگری نداریم و متکای ما از جنس پوست است که درون آن را با لیف خرما پر کرده‌ایم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸: ۳۰۳). اتخاذ این نوع نگره فکری فاطمی در اقتصاد، منجر به رضایتمندی از زندگی می‌شود. رضایتمندی عبارت است از پذیرش موقعیت و خرسندی یا دست کم ناخرسند نبودن از آن. شخص راضی، کسی است که موضوع رضایت را می‌پذیرد و از آن احساس ناخوشایند ندارد، بلکه می‌تواند خرسند نیز باشد (پسندیده، ۱۳۸۹: ۸۰). لذا فرد در حیطه مادیات احساس محرومیت نمی‌کند و داشته‌های موجود خود را می‌بیند که موجب سپاس می‌شود و سپاس که به سبب ادراک داشته‌ها شکل می‌گیرد، منجر به رضایتمندی و بهزیستی ذهنی فرد می‌شود.

۱۰. تقسیم کار

تقسیم وظایف از دیگر مؤلفه‌های سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) است. امروزه جامعه‌شناسان درباره تقسیم کار بر اساس جنسیت و نقش آن در تولید و بازخوردهای اجتماعی، به مطالعه و بررسی پرداخته‌اند (رک: ریتز، ۱۳۸۱: ۴۷۰). تقسیم کار بر اساس جنسیت در کانون خانواده هم به نفع زن، مرد و هم به نفع جامعه است و کارکردهای فراوانی را به ارمغان می‌آورد. رضایت خاطر افراد، کارآمدی و ثبات نهاد خانواده، از مهم‌ترین کارکردهای تقسیم وظایف در نهاد خانواده است. (گرت، ۱۳۸۰: ۵۶)

از منظر آموزه‌های دینی، تقسیم کار بر اساس جنسیت، مبتنی بر تفاوت‌های طبیعی زن و مرد و بر پایه اهمیت حفظ خانواده و تحکیم روابط در آن است. چنانکه در سیره رسول خدا(ص) آمده است که ایشان از زنانی که امور خانه را نیکو انجام می‌دادند، تمجید کرده‌اند (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۰: ۳۲). در روایتی، حضرت زهرا(س) بر ملازمت زن با خانه تأکید داشته و زن را در این حالت به خداوند نزدیک‌تر دانسته‌اند (ابن اشعث، بی تا: ۹۵). مطابق این روایات، نقشهای خانگی چون خانه‌داری، از اهمیت فراوانی برخوردارند.

حضرت علی(ع) و حضرت زهرا(س) در خصوص تقسیم کار منزل با رسول خدا(ص) مشورت کردند؛ آن حضرت پیشنهاد تقسیم وظایف دادند که کارهای منزل بر عهده فاطمه(س) و کارهای بیرون از منزل، به امام علی(ع) واگذار شود (H2O). علامه مجلسی درباره عبارت حضرت(س) که حاکی از سرور ایشان است: «فَلَا يَعْلَمُ مَا دَاخَلَنِي مِنَ السُّرُورِ إِلَّا اللَّهُ يَا كَفَائِي رَسُولُ اللَّهِ ص تَحْمَلُ رِقَابَ الرَّجَالِ»، دو برداشت اظهار داشته است: نخست آنکه خوشحالی حضرت به سبب آن بوده که از حضور در میان مردان معاف شد؛ دوم آنکه

تحمل کارهای سخت مردان از ایشان برداشته شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ۸۱). باید توجه داشت که تفاوت‌های تکوینی میان زن و مرد، منجر می‌شود تا تقسیم وظایف میان آنان نیز متفاوت باشد؛ بدین صورت که در تعیین چگونگی تقسیم کار میان زن و مرد، استعداد‌های فطری و تکوینی آنان نیز لحاظ می‌شود. طرح پیشنهادی پیامبر (ص) نیز ناظر بر همین موضوع است که به استعداد‌های طبیعی دخترش و امام علی (ع) توجه کرده است. ضمن آنکه در بر دارنده تقسیم کاری عادلانه در سایه محبت و مودت میان اعضای خانواده است. بدین ترتیب، شادمانی آن حضرت بدین سبب بود که کارهای ناهماهنگ با ویژگی‌ها و توانایی‌های روحی و جنسیتی از ایشان برداشته شد، نه بدین سبب که باعث آسانی خانه‌داری شود؛ زیرا در سیره عملی حضرت نیز شواهد زیادی دال بر سختی‌های فراوان کار خانه برای آن حضرت وجود داشته است (H5, H26, H50, H68). همچنین در روایات فریقین این روایات وجود دارد؛ اینکه دست‌های آن حضرت بر اثر کار با آسیاب دستی یا کشیدن آب از چاه، تاول زده بود (بخاری، ۱۴۰۱، ج ۴: ۴۸؛ مرعشی نجفی، بی‌تا، ج ۱۰: ۲۶۶) و گاه آثار تمیز کردن و جارو کردن خانه روی لباس‌های حضرت ظاهر بود. (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۶۶)

کارهای خانه همچون کارهای بیرون از خانه سختی کار دارند و موجب تولید و ایجاد ارزش افزوده می‌شوند. پس باید به کار بانوان در خانه اهمیت داد و ارزش فرهنگی و اقتصادی برای آن در نظر گرفت. خانه‌داری زنان به سبب تولید ارزش افزوده اقتصادی، باید یک فعالیت اقتصادی محسوب شود و زنان باید فعال اقتصادی شناخته شوند. ارزشگذاری اجتماعی و فرهنگی به کار خانگی زنان، از لحاظ روحی و روانی تأثیر مثبت بر آرامش و قوّات قلب و افزایش کیفیت ارزش افزوده کار خانگی داشته، زمینه‌های افزایش بهره‌وری و اصلاح الگوی مصرف جامعه را به نوبه خود فراهم می‌کند. لذا پیش از محاسبه ارزش افزوده کار خانگی، لازم است در این زمینه فرهنگ‌سازی شود تا نگرش افراد جامعه و مسئولان در ارتباط با ارزش فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی کار خانه‌داری زنان در افزایش سرانه ملی، با واقعیت منطبق شود.

تحلیل و جمع‌بندی

تحلیل محتوای روایات رسیده از سیره حضرت زهرا (س) با رویکرد اقتصادی، از اهمیت ویژه‌ای در حوزه نهاد خانواده برخوردارند. ساده‌زیستی در کاهش احساس فقر در جامعه و اسراف و افزایش انفاق، تأثیر بسزایی دارد. حضرت زهرا (س) در ابعاد مختلف زندگی خود با دوری از اسراف و زهد، خود الگویی از زندگی همسان با توده‌های مردم ارائه می‌دهد.

تحلیل محتوای سیره اقتصادی حضرت فاطمه زهرا(س) ... ♦ ۱۹۳

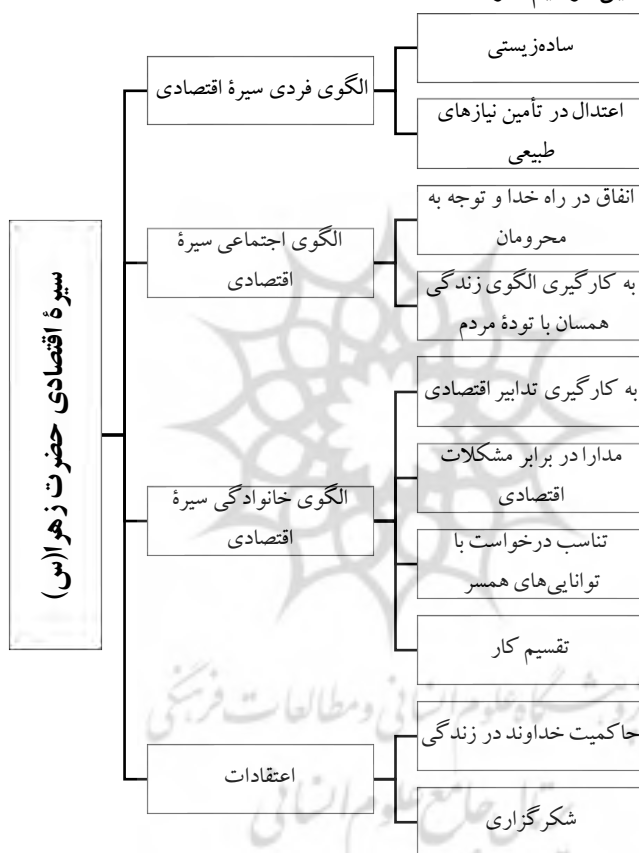
حضرت(س) به گونه‌ای می‌زیست که هیچ‌گاه فاصله‌ای با زندگی عامه مردم نداشته باشد. ایشان در تأمین نیازهای زندگی خویش، از جمله خوراک و پوشاک، تعادل را حفظ می‌کرد و تکلفی برای همسر خویش ایجاد نمی‌کرد و در خور توانایی‌های اقتصادی همسر خود از او درخواست می‌کرد.

انفاق و توجه به محرومان در افزایش عدالت اقتصادی و کاهش فاصله طبقاتی مؤثر است. در فرهنگ‌سازی انفاق در جامعه باید به این نکته توجه داشت که خدامحوری و وجود اعتقادات صحیح، مانند اعتقاد به رزاقیت خداوند و وجود پاداش بزرگ در برابر مواسات، در ترویج این خصیصه اخلاقی، اثرگذار است. حکم کردن خداوند در زندگی و تقویت روحیه شکرگزاری، مبنایی‌ترین اعتقادات برای مدیریت و صبر در مسائل اقتصادی است که در سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) رصد می‌شود. لذا زندگی اقتصادی فاطمه(س) بر تربیت اقتصادی او استوار بود و تربیت اقتصادی او بر نگاهی جامع به ابعاد وجودی آدمی و عوالم وجود و نگاه توحیدی ایشان استوار بود که مطابق با آن به جای دنیامحوری، خداباوری اصل قرار می‌گرفت و مدیریت درآمد و هزینه بر محور سه گانه سعی، استقلال، خیر استوار بود.

حضرت زهرا(س) کار در خانه را به کار بیرون خانه ترجیح می‌داد و کارهای خانه را با تلاش مضاعف انجام می‌داد. کار در خانه، تولید ارزش افزوده برای جامعه به ارمغان می‌آورد؛ با این تفاوت که محصول تولید شده به طور مستقیم به جامعه عرضه نمی‌شود. این کار تولیدی پنهان، در کاهش هزینه‌های خانواده تأثیر بسزایی دارد و شایسته است مسئولان با فرهنگ‌سازی و دریافت ارزش اقتصادی کار در خانه، اهمیت درخور آن را با اجرای سیاست‌های صحیح انجام دهند.

نکته حائز اهمیت دیگر در رابطه با موضوعات مستخرج از سیره اقتصادی حضرت زهرا(س)، مشارکت و نقش زنان در هزینه کرد درآمد خانواده‌هاست. زنان می‌توانند با تغییر و اصلاح رفتارهای مصرفی و مدیریت خویش، نظارت بر نحوه مصرف خانواده و آموزش رفتار درست اقتصادی به فرزندان، از جمله تقسیم کار به بهره‌وری و توسعه اقتصادی خانواده کمک رسانند. به عبارت دیگر؛ زنان از طریق بهبود الگوی مصرف خانواده و تربیت هوشمندانه می‌توانند بهره‌وری اقتصاد خانواده را افزایش می‌دهند که این خود در نگاه کلان عامل محرکی در رشد اقتصادی جامعه خواهد بود.

پاداش اخروی به عنوان «نتیجه» رفتارهای اقتصادی صحیح، در الگوسازی باید به طور صحیح نشان داده شود. حضرت زهرا(س) با صبر در برابر مشکلات اقتصادی و ترجیح دادن دیگران بر خانواده خود در راستای همراهی همسر خویش، مصداق اتمّ سوره انسان شدند. در نهایت می‌توان با توجه به تحلیل محتوا، نمودار موضوعی سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) را به صورت ذیل ترسیم کرد.

نمودار ۳: نمودار تحلیل احادیث سیره اقتصادی حضرت زهرا(س)

(د) نتیجه‌گیری

در این پژوهش، روایات سیره فاطمی در ارتباط با اقتصاد، استخراج و سپس با روش تحلیل محتوا، تحلیل و بررسی شدند. ابتدا ۱۲ روایت، استخراج و ده نقطه تمرکز از آن برداشت

شد. در تحلیل محتوای کمی، تعداد نقاط تمرکز هر روایت بررسی و در تحلیل محتوای کیفی نیز مضامین فرعی استخراج شده تحلیل شدند. ساده زیستی، ارائه الگوی زندگی همسان با توده مردم، به کارگیری تدابیر اقتصادی، مدارا در برابر مشکلات اقتصادی، حاکمیت خداوند در زندگی، اعتدال در تأمین نیازهای طبیعی، انفاق در راه خدا و توجه به محرومان، تناسب درخواستها با توانایی‌های همسر، شکرگزاری و تقسیم کار، از مهم‌ترین نقاط تمرکز مستخرج از روایات اقتصادی سیره حضرت زهرا(س) می‌باشند.

«ساده‌زیستی» در راهبردهای اقتصادی سیره حضرت زهرا(س)، بیشترین تعدد و جایگاه را دارد. لذا قناعت و صرفه‌جویی، مشی الگوی مصرف ایشان بود. الگوی زیست همسان با توده مردم، از نکات حائز اهمیت در سیره اقتصادی حضرت است که به نوعی الگوی سبک زندگی خانواده رهبران جامعه را تعیین می‌کند. به کارگیری تدابیر اقتصادی، بیانگر مدیریت اقتصاد خانواده توسط حضرت زهرا(س) است که در نگاه کلان، سبب توسعه و رشد اقتصادی جامعه و اقتصاد مقاومتی می‌شود. مدارا در برابر مشکلات اقتصادی نیز از جایگاه بنیادین در زندگانی حضرت زهرا(س) برخوردار است. این رویکرد، عاملی تأثیرگذار در آرامش خانواده و به طور کلی در زندگی انسان است و از رهگذر آن، ثمرات متنوعی در عرصه‌های رفتاری و عاطفی در راستای نظم‌بخشی به خانواده حاصل می‌شود. حاکمیت خداوند متعال در زندگی و شکرگزاری، مهم‌ترین مبنای اعتقادی در زندگانی حضرت زهرا(س) است که نمود آن در سیره اقتصادی نیز قابل مشاهده است و نمونه عملی آن در انفاق به فقرا و اظهار شکر الهی از تقسیم کار در منزل مشاهده می‌شود. اعتدال در تأمین نیازهای طبیعی منزل و تناسب درخواستها با توانایی همسر از دیگر ساحت‌های سیره اقتصادی حضرت است که در تحکیم بنیان خانواده نقش مهمی ایفا می‌کنند.

در نهایت، مشخص شد سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) با دیگر ساحت‌های سیره ایشان (اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و عبادی) پیوند عمیق دارد و نمی‌توان آنها را جدا دانست. هدایتگری، روح حاکم بر سیره اقتصادی ایشان است؛ به گونه‌ای که الگویی فرازمانی و فرامکانی برای آیندگان تشکیل داده است. از این رو، می‌توان از این نکات برای الگوسازی رفتارهای اقتصادی در نهاد خانواده استفاده کرد.

پیشنهاد

زنان برای انجام نقش‌های خانه‌داری و داشتن نگرش درست به نظام اقتصادی خانواده، نیازمند آموزش و راهنمایی‌اند تا از عواقب صرف هزینه برای نیازهای کاذب ناشی از مصرف‌گرایی،

۱۹۶ ❖ فصلنامه علمی مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، شماره ۹۶

آگاه شوند. این مهم، نیازمند جهاد تبیین در کتب سبک زندگی اسلامی یا دروس معارف اسلامی در دانشگاه است.

منابع

- نهج البلاغه. صبحی صالح (۱۴۱۴ ق). قم: هجرت.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). **الأمالی**. ترجمه احمد عابدی. تهران: کتابخانه اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۱). **من لایحضره الفقیه**. مصحح: علی اکبر غفاری. قم: انتشارات اسلامی چ دوم.
- ابن حنبل، احمد (بی تا). **مسند احمد بن حنبل**. بیروت: دارصادر.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹). **مناقب آل ابی طالب**. قم: علامه.
- ابن ماجه، محمد بن یزید (بی تا). **سنن ابن ماجه**. تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی. بی جا: دارالفکر.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ ق). **کشف الغمه فی معرفه الأئمه**. تحقیق: هاشم رسولی محلاتی. تبریز: بنی هاشمی.
- امام خمینی، روح الله (۱۴۰۹ ق). **تحریر الوسیله**. نجف: مطبعه الآداب.
- باردن، لورنس (۱۳۷۵). **تحلیل محتوا**. ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- بی، ارل (۱۳۹۲). **روشهای تحقیق در علوم اجتماعی (نظری - عملی)**. ترجمه رضا فاضل. تهران: سمت، چ نهم.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ ق). **صحیح بخاری**. بیروت: دار الفکر.
- بکری، عبدالله بن عبدالعزیز (۱۴۱۸ ق). **معجم ما استعجم من أسماء البلاد و المواضع**. تحقیق جمال طلبه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق). **انوار التنزیل**. بیروت: دار احیاء التراث.
- پسندیده، عباس (۱۳۸۹). **مبانی و عوامل شادگامی از دیدگاه اسلام با رویکرد روان شناسی مثبت گرا**. تهران: دانشگاه قرآن و حدیث.
- جصاص، احمد بن علی (۱۴۰۵ ق). **احکام القرآن**. تحقیق: محمد صادق قمحاوی. بیروت: دار احیاء التراث.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳). **فاطمه (س) اسوه بشر**. قم: اسراء.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). **تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه**. قم: آل البيت علیهم السلام.
- حسکائی، عبیدالله بن احمد (۱۴۱۱ ق). **شواهد التنزیل لقواعد التنزیل**. تحقیق: محمدباقر محمودی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ ق). **قرب الإسناد**. قم: آل البيت علیهم السلام.
- ریترز، جرج (۱۳۸۱). **نظریه های جامعه شناسی در دوران معاصر**. ترجمه: محسن ثلاثی. تهران: علمی.
- زاهدی، عبدالرضا و محمد کریمی درچه (۱۳۹۲). **«زهد و ساده زیستی و نقش آن در رشد فردی و اجتماعی از منظر آیات و روایات»**. معرفت اخلاقی، سال چهارم، ش ۱۴: ۲۳-۴۰.

- صفار، محمد بن حسن (۱۳۶۲). **بصائر الدرجات الكبرى في فضائل آل محمد**. تهران: منشورات الأعلمی.
- طبری آملی، محمد بن قاسم (۱۳۸۳ ق). **بشاره المصطفی لشيعه المرتضى**. قم: نشر اسلامی، چ دوم.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق). **الأمالی**. قم: دارالثقافه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ ق). **کتاب الغیبه**. قم: دارالمعارف الإسلامیه.
- فضل الله، محمدحسین (۱۳۸۳). **اسلام، زن و جستاری تازه**. ترجمه مجید مرادی. قم: بوستان کتاب.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). **الکافی**. تهران: دارالکتب الإسلامیه، چ چهارم.
- کوفی، محمد بن سلیمان (بی تا). **مناقب الإمام أمير المؤمنين علی بن أبي طالب (ع)**. بی جا: مجمع إحياء الثقافه الإسلامیه.
- گرت، استفانی (۱۳۸۰). **جامعه شناسی جنسیت**. ترجمه کتابیون بقائی. تهران: دیگر.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). **بحار الأنوار**. بیروت: دار إحياء التراث.
- مراجع تقلید (۱۳۸۷). **توضیح المسائل مراجع**. تحقیق: محمدحسن بنی هاشمی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- مرعشی نجفی، شهاب الدین (بی تا). **إحقاق الحق**. قم: کتابخانه مرعشی نجفی.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۳). **التفسیر الأثری الجامع**. قم: بی نا.
- نجفی، محمدحسن (۱۳۶۶). **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**. تحقیق: قوچانی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- نسائی، احمد بن شعیب (۱۳۴۸ ق). **سنن النسائی**. بیروت: دارالفکر.
- هولستی، ال آر (۱۳۹۱). **تحلیل محتوی در علوم اجتماعی و انسانی**. ترجمه نادر سالارزاده امیری. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی. چ سوم.
- Becker, Gray s. & Robert J.Barro (1986). "A Reformulation of the Economic theory of fertility". *Working Paper*, No 1793.
- Krippendorff, K. (1980). **Content Analysis: An Introduction to its Methodology**. Sage Publications, Newbury Park.
- **Nahj al-Balagha**. Sobhi Saleh (Researcher) (1993). Qom: Hejrat.
- Arbali, Ali ibn Isa (1961). **Discovering Al-Ghamma in the knowledge of Imams**. Researcher: Hashim Rasouli Mahalati. Tabriz: Bani Hashemi.
- Babbie, Earl (2013). **The Practice of Social Research**. Translation: Reza Fazel. Tehran: Publication of the Samt, Ninth Edition.
- Bakri, Abdollah ibn Abdolaziz (1997). **Our dictionary is Asma Al-Bilad and Al-Mawaze**. Research: Jamal Talabeh. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
- Bardin, Laurence (1996). **Content Analysis**. Translated by Malihe Ashtiani and Muhammad Yemeni Dozy. Tehran: Shahid Beheshti University Press.
- Baydāwī, Abdullah ibn Omar (1997). **Anwar al-Tanzil**. Beirut: Darahiyah al-Tarath.
- Bukhari, Muhammad ibn Ismail (1980). **Sahih Bukhari**. Beirut: Dar al-Fakr.
- Fadlullah, Muhammad Hossein (2004). **Islam, women and new research**. Translation: Majid Moradi. Qom: Bostan Kitab.
- Garrett, Stephanie (1961). **Sociology of gender**. Translation: Ketayon Begai. Tehran: Another publication.

- Haskani, Obaidullah ibn Ahmad (1990). **The evidence of download for the rules of download**. Research: Muhammad Bagher Mahmoudi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Hemyari,, Abdullah ibn Jafar (1992). **Qorb al – esnad**. Qom: Al-Bayt Foundation, peace be upon them.
- Holsti, Ole-R. (2012). Content Analysis for the Social Sciences and Humanities. Translation: Nader Salar Zadeh Amiri. Third Edition. Tehran: Allameh Tabatabaei University Press.
- Horr Amili, Muhammad ibn Hassan (1988). **Detailing the means of Shia to the study of Shari'a issues**. Qom: Al-Bayt Foundation, peace be upon them.
- Ibn Babawiyah, Muhammad ibn Ali (1997). **Al-amali**. Translation: Ahmad Abedi. Tehran: Islamic Library Publications.
- Ibn Babawiyah, Muhammad ibn Ali (1992). **Man lā-yahḍar-u-hul faqih**. Proofreader: Ali Akbar Ghaffari. second edition. Qom: Islamic publications affiliated with Qom seminary.
- Ibn Hanbal, Ahmad (No Date). **Musnad Ahmad ibn Hanbal**. Beirut: Dar Sader.
- Ibn Majeh, Muhammad ibn Yazid (No Date). **Sunan IbnMajeh**. Researcher: Muhammad Fouad Abdulbaghi. Unplaced: Dar al-Fekr.
- Ibn Shahr Ashub Mazandarani, Muhammad ibn Ali (2000). **Manaqib Al Abi Taleb**. Qom: Allameh Publications.
- Imam Khomeini, Ruhollah (1988). **Tahrir al-Wasila**. Najaf: Al-Adab Press.
- Imitation References.(2008). **Explaining the issues of references**. Research: Muhammad Hasan Bani Hashemi. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Jasas, Ahmad ibn Ali (1984). **Ahkam Al-Qur'an**. Researcher: Muhammad Sadegh Qomhawi. Beirut: Darahiyah al-Tarath
- Javadi Amoli, A. (2014). **Fatimah (AS):an exemplar for human beings**. Eighth Edition, Qom: Esra.
- Koleini, Muhammad (1986). **Al-Kafi**. Tehran: Dar Al-kotob Al-Islamie.4th edition.
- Kofi, Muhammad ibn Suleiman (No Date). **Manaqib al-Imam Amir al-Mu'minin Ali ibn Abi Talib (A.S)**. Islamic Culture Revival Assembly.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1982). **Behar al-Anwar**. Beirut: Darahiyah al-Tarath.
- Marafet, Muhammad Hadi (2004). **Al-Tafsir Al-Athari al-Jamae**. Qom: No publisher.
- Marashi Najafi, Shahabuddin (No Date). **Ehghagh Al-Hagh**. Qom: Marashi Najafi Library.
- Najafi, Muhammad Hassan (1987). **Jawaharlal Kalam in the explanation of the laws of Islam**. Research: Guchani. Tehran: Darul Kitab al-Islamiyeh.
- Nasa'i, Ahmad ibn Shoaib (1928). **Sunan al-Nasa'i**. Beirut: Dar al-Fekr.
- Pasandideh, Abbas (2010). **Basics and factors of happiness from the perspective of Islam with a positive psychology approach**. Tehran: University of Quran and Hadith.
- Ritzer, George (2002). **Contemporary Sociological theory**. Translation: Mohsen Thalasi. Tehran: Scientific Publications.
- Safar, Muhammad ibn Hassan (1983). **The virtues of al-Kubari in the virtues of Muhammad**. Tehran: Al-Alami Manifesto.
- Tabari Amoli, Muhammad ibn Qasim (1963). **Bisharat al-Mustafa for Shia al-Mortaza**. Second edition, Qom: Islamic Publishing House.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan (1993). **Al-Amali**. Qom: Dar al-Thaqafa.

- Tusi, Muhammad ibn Hassan (1990). **Al-Ghaibah book**. Qom: Islamic Encyclopedia.
- Zahedi, Abdul Reza & Muhammad Karimi Dorche, (2013). "**Asceticism and Simple Life; Their Role in Personal and Social Growth in the Light of Quranic Verses and Traditions**". *Marefateakhlagi*, Vol. 4, Issue: 14: 23-40.

